

УДК 340.153 + 340.116

Марина ПАНФЬОРОВА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та адміністративного права, Національний транспортний університет, вул. М. Омеляновича-Павленка 1, м. Київ, Україна, 01010

ORCID: 0000-0002-7901-862X

Scopus Author ID: 57414952400

DOI: 10.32782/LST/2022-1-2

Бібліографічний опис статті: Панфьорова, М. (2022). Джерела права в Україні ранньомодерної доби: особливості класифікації. *Law. State. Technology*, 1, 10–16, doi: 10.32782/LST/2022-1-2

ДЖЕРЕЛА ПРАВА В УКРАЇНІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ

Метою наукової статті є аналіз двох класифікацій джерел права: правової та історичної. Виявлення співвідношення окремих видів джерел права на території України в обраний період для кращого розуміння закономірностей їх розвитку та чіткого усвідомлення приналежності історичних форм до сучасних. Методологія дослідження базується на використанні діалектичного методу, методів аналізу та синтезу, а також методів історизму, системного, порівняльного та проблемно-категоріального. Наукова новизна: обґрунтовано думку, що при класифікації джерел права варто виділяти не тільки формально-юридичні, але й джерела змісту та пізнання. Серед джерел змісту джерел права в обраний період проаналізовано вплив фактору входження території України до складу різних держав з різними правовими традиціями. Охарактеризовано джерела права, що діяли на території України з XVI по XVIII ст., а саме: звичаєве право, Литовські Статуту, Магдебурзьке право, договірні статті гетьманів з царським урядом, акти гетьманської влади, акти Військової канцелярії, законодавчі акти царської влади. Досліджено їх приналежність до юридичних джерел права, прийнятих в правовій теорії. Зроблено висновок, що більшість з вказаних джерел, як офіційні акти компетентних органів, можна віднести до такого виду юридичних джерел права, як нормативно-правові акти, які стають основним джерелом права в означений період. Також, у договірних статтях та збірках Магдебурзького права можна простежити риси нормативно-правових договорів або міжнародно-правових договорів в першому випадку. Судові прецеденти як джерело права не набули самостійного значення, хоча судова практика згадувалася у збірках Магдебурзького права і використовувалася при створенні кодифікаційних збірок XVIII ст., що не були затверджені офіційно і можуть бути віднесені до джерел пізнання, або до історичних правових пам'яток.

Ключові слова: джерело права, звичаєве право, нормативно-правовий акт, кодифікація, нормативно-правовий договір, міжнародно-правовий договір.

Maryna PANFOROVA

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor at the Constitutional and Administrative Law Department, National Transport University, 1, M. Omelynovycha-Pavlenka str., Kyiv, Ukraine, 01010

ORCID: 0000-0002-7901-862X

Scopus Author ID: 57414952400

DOI: 10.32782/LST/2022-1-2

To cite this article: Panforova, M. (2022). Dzherela prava v Ukraini rannomodernoi doby: osoblyvosti klasyfikatsii [Sources of law in Ukraine of the early modern period: features of classification]. *Law. State. Technology*, 1, 10–16, doi: 10.32782/LST/2022-1-2

SOURCES OF LAW IN UKRAINE OF THE EARLY MODERN PERIOD: FEATURES OF CLASSIFICATION

The purpose of the scientific article is to analyze two classifications of sources of law: legal and historical, to identify their interaction and correlation in Ukraine in the selected period. This will contribute to a better understanding of the patterns of development of sources of law in Ukraine through a clear understanding of the affiliation of historical forms to modern ones. The research methodology is based on the use of the dialectical method, methods of analysis and synthesis, as well as methods of historicism, systemic, comparative and problem-categorical. Scientific novelty: the opinion is substantiated that at classification of sources of law it is necessary to allocate not only formal and legal, but also sources of content and knowledge of law. The influence of the factor of entering the territory of Ukraine into

different states with different legal traditions on the formation of sources of law is analyzed. The sources of law that operated on the territory of Ukraine from the XVI to XVIII centuries are described, namely: customary law, Lithuanian Statutes, Magdeburg law, contractual articles of hetmans with the tsarist government, acts of hetman power, acts of the Military Chancellery, legislative acts of tsarist power. Their belonging to the legal sources of law accepted in the legal theory is investigated. It is concluded that most of these sources, as official acts of the competent authorities, can be attributed to such types of legal sources of law as regulations. Also, in the contract articles and collections of Magdeburg law can be traced features of legal agreements or international legal agreements in the first case. Judicial precedents as a source of law have not gained independent significance, although jurisprudence has been mentioned in the collections of Magdeburg law and used in the creation of codification collections of the XVIII century, which were not officially approved and can be attributed to sources of knowledge of law or historical legal remembrance.

Key words: *source of law, customary law, normative legal act, codification, normative legal agreement, international legal agreement.*

Актуальність проблеми. Однією з актуальних задач у підготовці майбутніх юристів є формування ґрунтовної теоретичної бази для їхніх професійних знань. Саме її вирішують Теорія держави і права та Історія держави і права України. Зв'язок між базовими категоріями цих двох курсів сприяє підвищенню рівня підготовки майбутніх правників, вміння ними правильно визначати, розуміти та застосовувати юридичні терміни.

Обраний період вирізняється значною кількістю особливостей. Велика кількість різних за походженням джерел права, багатоманітність їх історичних форм і назв та їх відмінності від сучасної класифікації створюють певні труднощі для їх розуміння. Це пояснюється співіснуванням різних правових традицій на території України та змінами у їхньому балансі.

Крім того, під кінець обраного періоду, Україна більшою частиною була включена до складу Російської імперії, поступово ліквідовувалися ознаки її автономного політичного устрою, з'являлося багато законодавчих актів, які закріплювали згадані зміни та пристосовували місцеве право до російської системи. З іншого боку, в цей же час з'явилися перші українські конституційні документи, після тривалої перерви розпочалася перша систематизація українського права у формі кодифікації. Не ставши діючими, вони свідчили про розвиток правової думки в Україні, про діяльність зі створення єдиної внутрішньо узгодженої системи права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій та навчальній літературі можна виділити два окремих напрямки: теоретично-правовий та історично-правовий. Серед теоретично-правових досліджень наявні статті, монографії та підручники, присвячені комплексному аналізу сучасних джерел права або їх окремих видів (Дрішлюк, 2014; Пархоменко, 2008; Скакун, 2006). Щодо історично-правового напрямку, дослідники звертають увагу на історичний розвиток інститутів та галузей

права (Бойко, 2000; Гуржій, 1996; Рубаник, 2002). Зустрічаються роботи, присвячені джерелам права окремого періоду (Литвиненко, 1970; Остапенко, 2011). Особливу увагу слід звернути на роботи А.П. Ткача, що містять цінний матеріал, заснований на архівних джерелах (Ткач, 1968). Окремий напрямок в науковій літературі складають праці, присвячені звичаєвому праву та його розвитку на українських землях (Усенко, 2006; Бачур, 2008). Крім того, відомості про історичний розвиток джерел можна знайти в наукових статтях, присвячених певним видам джерел права або комплексу джерел певної галузі (Бедрій, 2010; Вовк, 2019; Кобилецький, 2019; Майкут, 2008; Прус, 2015; Шаповал, 2000). Обрана тема не була предметом окремого дослідження з міждисциплінарної точки зору.

Мета дослідження. Аналіз двох класифікацій джерел права: правової та історичної. Виявлення співвідношення окремих видів джерел права на території України в обраний період для кращого розуміння закономірностей їх розвитку та чіткого усвідомлення приналежності історичних форм до сучасних.

Виклад основного матеріалу. Існує широка наукова дискусія стосовно того, що саме слід мати на увазі під поняттям «джерело права». Так, це можуть бути соціальні фактори, що визначають зміст правових норм; держава, як безпосередня сила, що творить право; джерела інформації про право; форми виразу і закріплення правових норм (Дрішлюк, 2014, с. 16). Для чіткості розуміння, як правило, вибір робиться на користь формально-юридичного визначення цього терміну. Він розглядає джерела права як вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення. У навчальній літературі до них відносяться нормативно-правовий акт (далі НПА), правовий прецедент, нормативно-правовий договір, правовий звичай,

правова доктрина, релігійно-правова доктрина, міжнародно-правовий акт (Скакун, 2006, с. 308). У науковій, найпоширенішим вважається поділ джерел права на нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, нормативно-правові договори. Рідше джерелами права називають релігійні норми, правову доктрину, принципи права (Пархоменко, 2008, с. 150).

Якщо звернути увагу на суто історичну класифікацію правових джерел, які розглядаються як різновид такої групи, як письмові, актові джерела, то в ній виділяють законодавчі акти; постанови і розпорядження (підзаконні, нормативні акти); публічноправові та приватноправові угоди; розпорядження власників підлеглим органам, офіційне листування, планово-звітну документацію. Вважається, що перші три групи виникли як результат діяльності органів влади різних рівнів і регулювали взаємини держави із громадянами, а приватноправові акти утворювалися внаслідок вільного волевиявлення громадян і розкривають відносини між ними. Окремо історики в сфері джерелознавства виділяють діловодні джерела, тісно пов'язані з актовими, на виконання яких вони приймалися, що також були результатом діяльності органів державної влади і управління (Папакін, 2019).

Серед дослідників цього періоду розглядається наступна класифікація джерел: звичаєве право, польсько-литовське законодавство, законодавчі акти автономної влади України, царське законодавство і судова практика, нормативні акти церковного права (Ткач, 1968, с. 25; Гуржій, 1996, с. 222).

Слід відмітити, що у всіх країнах на різних етапах розвитку співвідношення джерел права змінювалося і залежало від історичних умов, рівня розвитку суспільства, форми держави і ступеня розвитку права. Україна не була виключенням: процес розвитку був поступовим і не рівномірним через входження території України до складу різних держав з різними правовими традиціями, не всі з відомих правовій теорії джерел мали місце, а інші у своїх історичних формах не відповідали сучасним аналогам або були правовими пам'ятками, які можна віднести до джерел пізнання права. Тож, більш широкий підхід до розуміння джерел права видається більш доцільним, бо сприяє розумінню процесу їх формування.

XVI ст. сучасна історико-правова наука виділяє як час, коли НПА стає основним джерелом права. Особливістю на нашій території можна вважати довге співіснування НПА зі звичаєвим правом. Класифікуючи певне історичне джерело права, основну увагу слід звертати на його

походження. Так, суттєвою ознакою для НПА є його прийняття або санкціонування уповноваженими органами держави. Звичаєве право виникає внаслідок тривалого застосування на практиці і згодом визнання або санкціонування законодавчим чи судовим органом держави. У правовому прецеденті норми формулюються як обґрунтування рішення, прийнятого внаслідок розгляду судом чи адміністративним органом конкретної справи у межах питання, поставленого перед ним позовом; правові приписи у нормативно-правовому договорі є результатом згоди сторін із питань, що зачіпають їхні інтереси (Пархоменко, 2008, с. 150 – 151).

В українській історіографії давню і стійку позицію займає думка про визначну роль звичаєвого права в цей період. Сучасні авторитетні науковці уточнюють її, розвиваючи тезу, що «правова система Гетьманщини була заснована на русько-литовсько-польській правовій традиції, хоча і пристосованої до військово-адміністративного ладу. Традиції професійних судів і адвокатів, статутів і конституцій, правової літератури і освіти, станового самоврядування і недоторканості особи, врешті – власності» (Усенко, 2006, с. 218). Тож, таке джерело, як правовий звичай в означений період застосовувалося. Особливо його роль зросла у козацькі часи. Але варто звернути увагу на те, що формування звичаєвого права знаходилося під впливом передових правових традицій свого часу, а коло врегульованих ним питань змінювалося.

Дія звичаєвого права підтверджувалася фактично у всіх інших джерелах нормативно-правового характеру. Ним регулювалися становище, структура і діяльність автономних військово-адміністративних та судових установ Гетьманщини, частково земельні відносини, окремі питання особистих і майнових відносин у сім'ї, дрібні кримінальні й цивільні справи та судовий процес у сільських (особливо копних) та козацьких судах, адміністративно-фінансові аспекти у міському праві (Будник, 2017, с. 45; Бачур, 2008, с. 164; Бедрій, 2010, с. 108; Вовк, 2019, с. 34 – 36). Серед характерних рис звичаєвого права другої половини XVII – XVIII ст.ст. дослідники виділяють стереотипність, стихійність виникнення і поширення, давність, безперервність, загальний характер, обов'язковість, визначеність, доцільність, територію застосування, корпоративність, домінуючу роль «публічного права», відсутність поділу на окремі галузі права тощо (Остапенко, 2011, с. 9). Як різновид звичаєвого права у період Гетьманщини в Україні існувало і церковне звичаєве право,

що мало власні різновиди та структуру (Прус, 2015, с. 40).

Березневими статтями 1654 р., які визначали взаємовідносини між Гетьманщиною і Московською державою, передбачалося, що попередні права, якими керувалося населення Гетьманщини, не повинні порушуватися російським урядом. В «Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську запорізькому на збереження його прав і вольностей від 27 березня 1654 р.» серед джерел права, якими повинні керуватися від цього часу українці, згадувалися давні права і привілеї, дані від королів польських і великих князів литовських та власні їх давні права (Бойко, 2000, с. 60). Отже, визнавалася чинність Литовського Статуту 1588 р., Магдебурзького права, звичаєвого права та церковного права. До цих джерел також додавалися нормативні акти гетьманської влади (Будник, 2017, с. 43; Прус, 2015, с. 39).

Литовські Статути, як збірки нормативно-правових актів створювалися за принципом пріоритету писаних законів та вирізнялися високим рівнем юридичної техніки: створювалися юристами, мали структуру, багато нових юридичних термінів. На думку М. Бедрія всі три статути санкціонували дію звичаєвого права в діяльності копних судів, на відміну від наступних НПА та кодифікаційних збірок (Бедрій, 2010, с. 111). Хоча, в роботі Усенка І.Б. йдеться, що лише в Статуті 1529 р. зустрічалися відсилки судів до «старого звичаю», тоді як Статут 1566 р. зовсім обходив питання застосування іншого права (Усенко, 2006, с. 209). Третій Литовський Статут був чинним на території України до 1840 – 1842 рр. і вважався українською адміністрацією та російським Сенатом «малоросійським правом» (Майкут, 2008, с. 1, 8).

Більшість дослідників вважають Литовські Статути трьома самостійними документами, але є розробки, в яких вони розглядаються як три редакції одного документу (Шаповал, 2000, с. 17). В першому випадку, мова йде про кодифікацію, як різновид систематизації, коли законодавчі акти удосконалюються через зміну змісту (переробку і узгодження) юридичних норм і об'єднання у єдиний нормативно-правовий акт (Скакун, 2006, с. 256). З тією поправкою, що систематизація охоплювала практично всі сфери тогочасного правового регулювання і була пов'язана загальним предметом правового регулювання тільки в межах розділів. Тобто Литовський Статут не відповідає сучасному визначенню статуту, як результату кодифікації. Він містив елементи конституції, кодексу, статуту та положення. В другому випадку, саме

Литовський статут 1588 р., як третя редакція, може розглядатися і як результат консолідації, об'єднання попередніх нормативно-правових актів, через необхідність узгодження законодавства Великого князівства Литовського та Польського королівства при їхньому об'єднанні у Річ Посполиту. В обох випадках, третій Литовський Статут, це збірка нормативно-правових актів.

Ще одним джерелом права до 1835 р. на території України було Магдебурзьке право. Серед його збірок в українських містах було «Зерцало саксонів», видане М. Яскером при Сигізмунді I у 1535 р., що складалося з п'яти частин, серед яких були безпосередньо норми міського права міста Магдебург, словник юридичних термінів, судові випадки, статути королів і великих князів литовських. Друга книга – переклад, виданий П. Щербичем у 1581 р. Третьою книгою вважався переклад В. Гроїцького 1558–1573 рр. Дослідники вважають, що саме ці твори призначалися, з одного боку, бути керівництвом для вивчення системи магдебурзького права, а, з іншого, були свого роду кодексами, на які судді постійно посилалися в своїх рішеннях (Вовк, 2019, с. 37). Вони були офіційною інтерпретацією магдебурзького права, супроводжувалися грамотами «на вольність», підтверджувалися привілеями та універсалами. З поширенням в Україні російського законодавства, судді нерідко приймали рішення про покарання злочинця на підставі їх поєднання. У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів практиків, додатково створювалися «Краткий покажчик магдебурзького права по книзі «Порядок» і твір під назвою «Кратко выписано з прав малоросійських, книги «Порядка», с артикулов права магдебурского, права цесарського с означением, какое в тех Правах за вину положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах» (Прус, 2015, с. 42 – 43). Отже, Магдебурзьке право – це узагальнена назва комплексу правових джерел, які використовувалися в органах місцевого самоврядування і міських судах. Їх можна розглядати як збірку нормативно-правових актів, судових прецедентів, нормативно-правові договори між владою та містом.

Особливе місце серед джерел права належало договірним статтям гетьманів з царським урядом. Це пов'язано з невизначеністю статусу України у складі Російської імперії. З одного боку, вони можуть бути визначені як нормативно-правові договори, які укладаються між суб'єктами федерації (адже Україна зберігала на момент підписання автономний статус у складі Російської держави). З іншого боку,

статті 1654 р. мали ознаки державно-правового характеру, що дозволяє дослідникам розглядати їх та наступні подібні статті як документ конституційного характеру, закон (Шаповал, 2000, с. 19; Будник, 2017, с. 118). Українська сторона, зі свого боку, могла їх розглядати і як міжнародно-правовий акт. Тобто, незважаючи на назву, в них можна простежити ознаки різних джерел права.

З другої половини XVII ст. до такої категорії джерел, як НПА, додаються законодавчі акти автономної влади України та російське законодавство. До перших переважно належали акти гетьманської влади (універсали, ордери, листи, інструкції, декрети, грамоти), акти Військової канцелярії (універсали та укази підзаконного характеру). Універсали гетьманів, як джерела права, за юридичною силою і значенням дослідники прирівнюють до законів. І хоча вони були недосконалі з точки зору юридичної техніки, у зв'язку з тим, що в Україні діяли різноманітні за походженням джерела права і їх норми нерідко суперечили одна одній, значення законодавчих актів місцевої автономної влади дедалі зростало. При проведенні кодифікації, укладачі збірників 1767 р. та 1786 р. майже третину посилань зробили на це джерело (Ткач, 1968, с. 43, 46 – 47).

На початку XVIII ст. збільшується кількість нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також загальноімперських законодавчих актів. Якщо у другій половині XVII ст. в Росії видавалося по 36 указів на рік, в першій половині XVIII ст. по 160 указів (Рубаник, 2002, с. 217). З них значна частина стосувалася України. Лише за першу чверть XVIII ст. в Україні було запроваджено кілька сот нових нормативних актів (Ткач, 1968, с. 48) Саме вони ставали основним джерелом права, регулювали найважливіші відносини.

В цей період оформлюється структура законодавчого акту: вказуються вид, назва, констатуюча частина і сама постанова (Литвиненко, 1970, с. 18). Основними видами законодавчих актів царської влади були регламенти, статuti, установи, положення, зводи, накази, інструкції, визначення, укази, маніфести. Як і в інших системах, точно встановити різницю між названими формами нормативних актів дуже важко. Найбільш важливою і численною формою законів були іменні та сенатські укази, грамоти та визначення. З'являється процедура прийняття

законодавчого акту. Законодавчу ініціативу в цей період мають усі державні органи: імператор, Сенат, колегії, губернатори. За загальним правилом, закони затверджувалися імператором, у деяких випадках – Сенатом, за відсутності монарха (Ткач, 1968, с. 48).

З 20-х років XVIII ст. в Україні розпочалися кодифікаційні роботи. Серед цитат, на які посилалися автори Кодексу 1743 року, з 3031 цитати 1580 містять посилання на джерела магдебурзького права, 1006 – на Литовський Статут 1588 р. і 445 на нормативно-правові акти Гетьманщини та українське звичаєве право (Кобилецький, 2019, с. 16). В останній збірці 1786 р. були посилання на нормативні акти самодержавної влади (186), місцевої автономної влади (143) та польсько-литовської влади (118) (Ткач, 1968, с. 136).

Висновки. Таким чином, при класифікації джерел права варто звертати увагу не тільки на їх формально-юридичний бік, але й на джерела змісту та пізнання. Особливо це стосується історичних форм, тому що сприяє кращому розумінню закономірностей їх розвитку та відповідності сучасним видам джерел права. У ранньомодерну добу на території України діяли норми звичаєвого права, церковні норми, Литовські Статuti, Магдебурзьке право, договірні статті гетьманів з царським урядом, акти гетьманської влади (універсали, ордери, листи, інструкції, декрети, грамоти), акти Військової канцелярії (універсали та укази підзаконного характеру), законодавчі акти царської влади (регламенти, статuti, установи, положення, зводи, накази, інструкції, визначення, укази, маніфести). Таке різноманіття було викликано входженням українських земель до складу різних держав і їх правовим статусом в цих державах. Більшість з вказаних джерел, як офіційні акти компетентних органів, можна віднести до такого виду юридичних джерел права, як нормативно-правові акти. Також, у договірних статтях та збірках Магдебурзького права можна простежити риси нормативно-правових договорів або міжнародно-правових договорів в першому випадку. Судові прецеденти як джерело права не набули самостійного значення, хоча судова практика згадувалася у збірках Магдебурзького права і використовувалася при створенні кодифікаційних збірок XVIII ст., що не були затверджені офіційно і можуть бути віднесені до джерел пізнання, або до історичних правових пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект). Одеса : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. 204 с.
2. Бедрій М.М. Нормативно-правові акти як джерела правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у XIV – XVIII ст.ст. *Держава і право*. № 47. 2010. С. 107 – 112.
3. Бойко І.Й. *Держава і право* Гетьманщини: Навч. посібник. Львів : «Світ», 2000. 113 с.
4. Вовк О.Й. Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. № 1. 2019. С. 33 – 42.
5. Будник С. І., Прус В. З., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навч. посібник. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2017. 212 с.
6. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.
7. Дрішлюк А.І. Поняття джерела права та його форми. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2014. С. 13 – 19.
8. Кобилецький М. Магдебургське право в Україні. *Wroclawsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка. № 10, 2019. С. 9 – 21.
9. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. Харків : Вид-во ХДУ, 1970. 154 с.
10. Майкут Х.В. Литовські статuti та їх застосування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 1 – 9.
11. Остапенко Т.О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2011. 21 с.
12. Папакін Г.В. Писемні джерела [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2. Київ : «Наукова думка», 2019. 842 с. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=2.2.7> (останній перегляд: 23.01.2022)
13. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. Київ : ТОВ «Юридична думка», 2008. 336 с.
14. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2006. 280 с.
15. Прус В.З. Джерела права України – Гетьманщини першої половини XVIII ст. *Часопис Академії адвокатури України*. Том 8. № 1(26). 2015. С. 38 – 46.
16. Рубаник В.Є. Інститут власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків : Легас, 2002. 352 с.
17. Скакун О.Ф. Теорія держави та права: Підручник. Харків : Консум, 2006. 656 с.
18. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ : Вид-во Київського університету, 1968. 170 с.
19. Шаповал В. Від Руської Правди до Декларації про державний суверенітет України. *Віче*. 2000. № 7. С. 15 – 25.

REFERENCES:

1. Bachur, B.S. (2008). *Institut zemelnykh vidnosyn u tsyvilnomu zvychaevomu pravi Ukrainy v X – seredyni XIX st. istoryko-pravovyi aspekt [Institute of land relations in civil customary law of Ukraine in the X – mid XIX century (historical and legal aspect)]*. Odesa: ONU imeni I.I. Mechnykova [in Ukrainian].
2. Bedrii, M.M. (2010). Normatyvno-pravovi akty yak dzherela pravovoho reguluvannia diialnosti kopnykh sudiv na ukrainskikh zemliakh u XIV – XVIII st.st. [Normative-legal acts as sources of legal regulation of activity of community courts on the Ukrainian lands in XIV – XVIII centuries]. *Derzhava i pravo*, 47, 107 – 112 [in Ukrainian].
3. Boiko, I.Y. (2000). *Derzhava i pravo Hetmanshchyny [State and law of the Hetmanate]*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
4. Vovk, O.Y. (2019). Dzherela miskogo prava Hetmanshchyny druhoi polovyny XVII – XVIII stolit: istoryko-pravovyi analiz [Sources of city law of the Hetmanate of the second half of the XVII-XVIII centuries: historical and legal analysis]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 33 – 42 [in Ukrainian].
5. Budnyk, S.I., Prus, V.Z., Shkuratenko, O.V. (2017). *Dzherela prava Ukrainskoi hetmanskoj derzhavy (Viiska Zaporozkoho) [Sources of law of the Ukrainian Hetmanate (Zaporozhian Army)]*. Kyiv: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

6. Hurzhui, O.I. (1996). *Ukrainska kozatska derzhava v drhgii polovyni XVII – XVIII st.: kordony, naselennia, pravo* [Ukrainian Cossack state in the second half of the XVII – XVIII centuries: borders, population, law]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
7. Drishluk, A.I. (2014). Poniattia dzherela prava ta yoho formy [The concept of the source of law and its form]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 1, 13 – 19 [in Ukrainian].
8. Kobyletskii, M. (2019). Mahdeburzke pravo v Ukraini [Magdeburg law in Ukraine]. *Vrotslavsko-Lvivskii yurydychnyi zbirnyk*, 10, (pp. 9 – 21). Lviv: Lvivskii natsionalnyi universytet im. I. Franka [in Ukrainian].
9. Lytvynenko, M.A. (1970). *Dzherela istorii Ukrainy XVIII st.* [Sources of the history of Ukraine in the XVIII century]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhDU [in Ukrainian].
10. Maikut, H.V. (2008). Lytovski statuty ta ikh zastosuvannia v Ukraini [Lithuanian statutes and their application in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 1-9 [in Ukrainian].
11. Ostapenko, T.O. (2011). Pravova systema Ukrainy-Hetmanshchyny u druhii polovyni XVII – 80-kh rr. XVIII st. [The legal system of Ukraine-Hetmanate in the second half of the XVII – 80's of the XVIII century]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa: Odeska yurydychna akademiia [in Ukrainian].
12. Papakin, H.V. (2019). Pysemni dzherela [Written sources]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – UKRAINTSI*, 2. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=2.2.7> [in Ukrainian].
13. Parhomenko, N.M. (2008). *Dzherela prava: problemy teorii ta metodologii* [Sources of law: problems of theory and methodology]. Kyiv: TOV «Yurydychna dumka» [in Ukrainian].
14. Usenko, I.B. (Eds). (2006). *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava IX – XIX st.* [Legal custom as a source of Ukrainian law IX – XIX centuries]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Prus, V.Z. (2015). Dzherela prava Ukrainy-Hetmanshchyny pershoi polovyny XVIII st. [Sources of law of Ukraine – Hetmanate of the first half of the XVIII century]. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, 1/26 (8), 38 – 46 [in Ukrainian].
16. Rubanyk, V.E. (2002). *Instytut vlasnosti v Ukraini: problemy zarodzhennia, stanovlennia i rozvytku v period do 1917 roku: istoryko-pravove doslidzhennia* [Institute of property in Ukraine: problems of origin, formation and development in the period up to 1917: historical and legal research]. Kharkiv: Legas [in Ukrainian].
17. Skakun, O.F. (2006). *Teoriia derzhavy ta prava* [Theory of state and law]. Kharkiv: Konsum [in Ukrainian].
18. Tkach, A.P. (1968). *Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy* [History of codification of pre-revolutionary law of Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu [in Ukrainian].
19. Shapoval, V. (2000). Vid Ruskoi Pravdy do Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy [From Russkaya Pravda to the Declaration of State Sovereignty of Ukraine]. *Viche*, 7, 15 – 25 [in Ukrainian].